

Nəzrin Elçin qızı TOFİQZADƏ

Xəzər Universiteti, Psixologiya departamentinin magistrantı

E-mail: nazrin.tofiqzade@gmail.com

**AİLƏ HİMAYƏSİNDƏ OLAN VƏ ONDAN KƏNARDA YAŞAYAN YAŞLILARIN
SOSIAL-PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİ**

Xülasə

Bu məqalədə yaşlıların sosial-psixoloji vəziyyətinə ailə himayəsinin rolu tədqiq edilmişdir. Ailə himayəsinin rolunun aydınlaşdırılması yönündə tənhalıq və sosial dəstək kimi anlayışlar işlənmiş, tənhalıq anlayışı ilə subyektiv sosial təcrid anlayışı elmi ədəbiyyatda sinonim anlayışlar kimi qeyd olunmuş, sosial təcridin şəxsin real gözləntiləri ilə aldığı sosial dəstək arasındakı uyğunsuzluqdan yarandığı bir çox elm adamları tərəfindən sübut olunmuşdur. Qavranılan sosial dəstəyin alınan faktiki dəstəkdən daha önəmli olduğu bir çox araşdırmalarda öz əksini tapmışdır. Xüsusi ilə qavranılan sosial dəstəyin yaşlılarda depresiya əlamətlərinin və koqnitiv geriləmənin azalmasında mühüm rol oynadığı vurğulanmışdır. Sosial bağlılığın qavranılan sosial dəstəkdən daha mühüm rol oynaması isə Richard M. Lee, Steven B. Robbins tərəfindən aparılmış tədqiqatda öz əksini tapmışdır. Ailə anlayışı Platon, Aristotel kimi filosoflar və Bowlby, Satir və Minuxin kimi psixoloqlar tərəfindən təhlil edilmiş, funksional və disfunksional ailə anlayışı fərqləndirilmişdir. Ailə himayəsinə şəxsin ailə üzvləri ilə birgə yaşaması ilə yanaşı onlardan faktiki və qavranılan sosial dəstək alması kimi tərif verilmiş, Azərbaycanda və Xaricdə ailə himayəsi anlayışı hüquqi, sosial, psixoloji müstəvidə müqayisə edilərək işlənmişdir. Məqalədə yaşlılıq dövrü fiziki aktivliyin azalması, yaxınların itkisi, yuxu pozuntuları, sosial rolların zəifləməsi və emosional qayğı ehtiyacının artması ilə xarakterizə olunan həssas mərhələ kimi nəzərdən keçirilir. Uzunmüddətli qayğı müəssisələrində yaşayan və ya ailə himayəsindən məhrum olan yaşlılarda psixiatrik pozuntuların yayılması, ümitsizlik halı kimi risklərin olduğu bir çox tədqiqatlarla sübut edilmişdir.

Açar sözlər: tənhalıq, sosial dəstək, sosial bağlılıq, ailə himayəsi, yaşlı.

UOT: 316.356.2: 316.6: 364.65-053.9

JEL: J14, I38, D64

DOI: <https://doi.org/10.54414/AUFG7330>

Giriş

Yaşlılıq anlayışı bir çox filosof və psixoloqlar tərəfindən müxtəlif dövrlərdə işlənmişdir. Bu yaş dövründə qısamüddətli yaddaşın geriləməsi, diqqətin davamsızlığı, kiçik motorikanın zəifləməsi, yeni informasiyaların mənimsənilməsində çətinlik, əzələ yorğunluğu, hərəkətlərin yavaşlaması, tez yorulma, yuxu keyfiyyətinin pozulması kimi fizioloji və psixoloji səviyyədə cüzi geriləmələrin olması gözləniləndir. Təbii ki, bu yaşlı şəxsin həyatının erkən inkişaf mərhələlərində yaşamış olduğu həyat tərzindən, maddi, mənəvi və sosial dəstəyindən, həyatboyu məruz qaldığı stress səviyyəsi və sağlamlığına

olan münasibətindən, yanaşı və xroniki xəstəliklərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Ailə himayəsinin rolu, şəxsin sosial dəstək səviyyəsi, aidlik məsələsi yaşlılıqda koqnitiv geriləmə və digər psixi pozuntuların yaranması və inkişafında bilavasitə rol oynayır. Xüsusilə yaşlılıq dövründə emosional dəstəyə olan ehtiyac artır. Belə ki, yaş artdıqca, xüsusi ilə 60-65 yaşdan sonra koqnitiv və fizioloji səviyyələrdə geriləmələrin olması, bir çox hallarda bu vəziyyətə yanaşı xəstəliklərin də əlavə olunması səbəbi ilə emosional və fiziki dəstəyə xüsusi ehtiyac yaranır. Gözlənilən sosial, emosional, fiziki dəstək alınmadıqda isə depresiya, ümitsizlik,

nevrozabənzər hallar, koqnitiv geriləmə kimi psixoloji və fizioloji pozuntuların yaranması müxtəlif tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Ailə himayəsi anlayışı və buna verilən önəm ölkədən ölkəyə dəyişdiyi üçün müqayisəli təhlilə xüsusi önəm verilir. Fərqli ölkələrdə, xüsusi ilə də qərb və şərq mədəniyyətində ailə himayəsi anlayışının fərqli qəbul edilməsi bu mədəniyyətlərdəki yaşlıların da gözləntilərinin fərqli olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, qərb mədəniyyətində yaşlıların övlad və nəvələri ilə bayramdan-bayrama görüşmələri, telefonla əlaqə saxlamaları bir çox hallarda qənaətbəxş hesab edilirsə, şərq mədəniyyətində yaşlılar tərəfindən etinasızlıq, lazımi səviyyədə dəstəyin alınmaması kimi başa düşülür. Beləliklə, yaşlıların sosial- psixoloji vəziyyətinə ailə himayəsi rolunun işlənilməsi həm praktik, həm də nəzəri səviyyədə böyük önəm kəsb edir.

Tənhalıq anlayışı, psixoloji təsiri. Şərq mədəniyyətinə nisbətə, Qərb mədəniyyətində fərdiyyətçilik yüksək qiymətləndirilir. Bu da öz növbəsində qərbdə gənc insanların şərq mədəniyyətindən fərqli olaraq ailələrindən kənarında yaşamasına, ailələri ilə limitli bir münasibətin olmasına və buna müvafiq olaraq da yaşlandıqda tək yaşam sürmələrinə səbəb olur. Təbii ki, tək ömür sürmək tənha olmaq mənasına gəlmir. Yaşlı bir fərdin yalnız yaşaması ilə tənha hiss etməsi fərqli anlayışlardır. Belə ki tək yaşamaq sadəcə bir yaşayış formasıdır. Məsələn yaşlı bir insan gün ərzində dostları ilə vaxt keçirir, övladı və nəvələri ilə mütəmadi əlaqə saxlayır, gün ərzində ona lazım olan sosial - emosional dəstəyi alırsa və cari vəziyyət onu psixoloji səviyyədə məmnun edirsə bu şəxs tənhalıqdan əziyyət çəkməmiş, sosial təcrid olunmuş sayılmır, sadəcə tək yaşayır deməkdir.

Tənhalıq anlayışını isə biz iki növ təcrid anlayışına nəzər salaraq açıqlaya bilərik: obyektiv təcrid və subyektiv təcrid. Obyektiv təcrid dedikdə real həyatda sosial əlaqələrin az olması nəzərdə tutulur. Subyektiv təcrid isə bir çox ədəbiyyatda tənhalıq anlayışı ilə sinonim olaraq işlədilir, bu insanın emosional və koqnitiv səviyyədə real sosial əlaqələri ilə gözləntisinin üst-üstə düşməməsi deməkdir [1].

Antik fəlsəfədə dolayı yolla tənhalıq anlayışı işlənmişdir. Belə ki, Aristotel insanı siyasi, yəni ictimai varlıq kimi nəzərdən keçirmiş, 'polis'(dövlət) xaricində yaşayan varlığı ya tanrı, ya da heyvan olaraq adlandırmışdır [2]. Psixoloqlar tərəfindən 823 yaşlı şəxs üzərində 4 il müddətində aparılmış bir tədqiqatda, iştirakçıların tənhalıq səviyyələri və Alzheimer xəstəliyi və koqnitiv geriləmə arasında əlaqə ölçülmüşdür. Tənhalıq səviyyəsi artan iştirakçılarda Alzheimer xəstəliyi əlamətlərinin və koqnitiv geriləmənin müvafiq olaraq artdığı müşahidə edilmişdir [3].

Məşhur psixiatr Frieda Fromm-Reichmannın 1959-cu ildə yazdığı və bir çox psixoloqlar üçün tənhalıq mövzusunda istinad etdikləri "Loneliness" adlı məqaləsində qeyd edirdi, tənhalıq yaşayan insanlar adətən bu barədə danışmaqdan çəkinirlər, bu da öz növbəsində özlərini bu hissi yaşayan tək insan kimi hesab etmələrinə və özünəqapanmanın artmasına səbəb olduğunu qeyd etmişdir [4].

Durkheim qeyd edir ki, fərdin sositumla əlaqəsinin zəif olması, təcrid olunması eqoistik və alturistik intihara səbəb ola bilər. Buna ən böyük nümunə kimi protestanlarda katoliklərlə müqayisədə daha yüksək intihar hallarının olmasını, buna səbəb kimi onların daha çox sosial izolyasiya olunmasını göstərir [5]. Tənhalıqın belə dramatik nəticələrə səbəb olması çox vaxt bu anlayışın depressiv simptomlar ilə qarışdırılmasına səbəb olur. Bir tədqiqatda 50–68 yaş arası 229 nəfər üzərində 5 il müddətində tənhalıq və depressiv simptomlar arasındakı prospektiv əlaqələr araşdırılmış və kəşifən gecikməli modellər göstərmişdir ki, tənhalıqın həyatın sonrakı mərhələlərində depressiv simptomların artmasında mühüm rol var, lakin qeyd olunmalıdır ki, əks istiqamətdə bu təsir müşahidə olunmamışdır [6].

Sosial tanınma, sosial dəstək, sosial şəbəkə, sosial bağlılıq anlayışı. İnsan bioloji olduğu qədər həm də sosial varlıqdır, bu anlayış bir çox nəzəriyyələrdə öz əksini tapır. Bunun ən yaxşı nümunəsi Rene Spitz tərəfindən verilmişdir. Belə ki o, uzun müddət uşaq evləri və xəstəxanalarda olan uşaq ölüm və xəstəliklərini müşahidə etmiş, bu vəziyyətin emosional aclıqdan qaynaqlandığını

aşkarlamışdı. Müşahidələr göstərmişdir ki, uşaqların fiziki tələbatları ödəndiyi halda, emosional münasibətin (qayğı, səs tonu, toxunuş, reaksiya kimi amillərin) olmaması nəticəsində həyatlarının növbəti illərində koqnitiv geriləmə, emosional donuqluq, hətta ölüm halları baş verə bilər. Bu vəziyyət Rene Spitz tərəfindən “Qospitalizm” adlandırılmışdır [7].

Erik Bern tranzakt analiz nəzəriyyəsində stimulaclığa böyük önəm vermiş, nəinki uşaqların, hətta yetkin insanların belə digər insanlardan kifayət qədər stimula görmədikdə psixoz və digər keçici psixi xəstəliklərə məruz qala biləcəyini bildirmişdir [8].

Filosof J.P. Sartre insanın sosial tanınma məsələsinə insanın obyektləşdirilməsi və intersubektiv gərginlik kimi yanaşır. Belə ki, insan başqası tərəfindən görüldüyünü anladıqda o artıq başqası tərəfindən dərk edilən, qiymətləndirilən bir varlığa çevrilir [9].

Martin Buberə görə isə, insan qarşılıqlı münasibətdə olduğu insanla həqiqi dialoq qurmursa, yəni münasibət istifadə yönümlüdürsə bu daha çox Mən-O (I-It) şəklində münasibətə çevrilir, yəni əlaqə var, ancaq sosial tanınma yoxdur deməkdir, real dialoq o zaman qurulur ki, insan qarşısındakı ilə Mən-Sən (I-You) şəklində münasibət qursun. Yəni həqiqi yaxınlıq baş versin [10].

Sosial münasibət anlayışını izah edə bilmək üçün, bu üç anlayışa nəzər salmalıyıq: sosial dəstək, sosial şəbəkə və sosial bağlılıq. Sosial dəstəyin insanın həm psixi, həm də fiziki sağlamlığı ilə birbaşa əlaqəli olması bir çox tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyatlarda sosial dəstəyin emosional, instrumental və informativ olmaqla 3 növü ayırd edilir. Emosional dəstək dedikdə şəxsin digər insanlar tərəfindən (adətən bu yaxın çevrə: ailə, dost-tanış, qohumlar olur) mənəvi səviyyədə dəstək alması, fiziki və psixoloji səviyyədə yaxınlıq görməsi nəzərdə tutulur. Instrumental dəstək anlayışı isə şəxsin ətrafdan aldığı mənəvi dəstək yox praktiki dəstək (məsələn, maddi yardım, və ya bir işin həl edilməsində kömək almaq kimi) kimi qəbul edilir. Şəxsin çevrəsindəki insanlardan istiqamət, məsləhət ala bilməsi isə informativ dəstək növünə aid edilir. Sosial dəstəyin alınan

və qavranılan olmaqla iki forması qeyd edilir. Belə ki, alınan sosial dəstək dedikdə şəxsin faktiki olaraq ətrafındakı insanlardan aldığı emosional, instrumental, informativ dəstək növləri başa düşülür. Qavranılan sosial dəstək isə şəxsin alınan faktiki sosial dəstək ilə subyektiv olaraq nə dərəcə məmnun hiss etməsidir. Bu sahədə aparılmış bir çox tədqiqatlarda isbat olunmuşdur ki, qavranılan sosial dəstək depressiv simptomların azalmasında alınan faktiki sosial dəstəkdən daha çox müsbət təsir göstərir [11].

Cohen və Wills bu sahədə aparılmış müxtəlif empirik tədqiqatları sistemləşdirmiş və stress anında göstərilən və qavranılan sosial dəstəyin stressin yarada biləcəyi mənfi təsirləri zəiflətdiyini və ümumi sağlamlıq halına müsbət təsir göstərdiyini sübut etmişdir [12].

Sosiologiyanın fəlsəfi atası olaraq qəbul edilən Gerog Simmel cəmiyyəti fərdlərin qarşılıqlı təsirindən ibarət bir sistem kimi adlandırmışdır. Müasir ədəbiyyatda fərdlərin qarşılıqlı təsiri sosial şəbəkə anlayışında öz əksini tapır. Elmi ədəbiyyatda sosial şəbəkə fərd və onlar arasındakı əlaqənin strukturundan ibarət sistem kimi başa düşülür.

İnsan sosial sistemdən ayrı bir fərd deyil, sosial sistemin bir parçası olaraq görülür, bu isə o deməkdir ki, sosial şəbəkə daxilində hər hansı bir fərdin psixi sağlamlığı və rifah halı şəbəkə daxilindəki digər fərdlərə birbaşa və ya dolaylı yolla təsir göstərdiyi kimi, eyni zamanda insanın psixi sağlamlığı və rifah halında sosial şəbəkə daxilindəki digər fərdlərin psixi sağlamlığı və rifah halından təsirlənir. Məsələn, depressiya halı yalnız fərdin şəxsi psixoloji vəziyyəti ilə bağlı deyil, sosial şəbəkə daxilində sosial mövqeyi, nüfuzu, sosial şəbəkə daxilində əldə etdiyi və qavranılan dəstəkdən birbaşa asılıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, ailədaxili münasibətlərin güclü olması, yaxın dost çevrəsinə malik olmaq depressiya riskinin ciddi formada azalmasına təsir edir. Lakin sosial şəbəkənin təsiri tək tərəfli deyil, mənfi bir sosial mühit də eyni formada insana mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, şəxsin ətrafında qaramsar düşüncəli və əhval ruhiyyəli insanların olması insanın emosional vəziyyətinə birbaşa mənfi təsir göstərə bilər. Beləliklə

optimiz kimi, depresiv hal da sosial şəbəkələr vasitəsilə yayıla bilər [13].

Sosial bağlılıq dedikdə fərdin özünü mənalı, yaxın və aiddiyyət hissənin olduğu olduğu münasibətlər sistemi daxilində hiss etməsi başa düşülür. Müxtəlif etnik mənsubiyyətlərə aid qadınlar arasında aparılmış bir tədqiqatda sosial bağlılığın aşağı olmasının təşviş halının artmasına gətirib çıxaran amillər arasında olması sübut edilmişdir. Daha aşağı özünəhərmət və daha zəif sosial identifikasiya ilə əlaqələndirilmişdir. Bununla yanaşı sosial bağlılığın yüksək olmasının özünəhərmət və sosial identifikasiya göstəricilərinə müsbət təsir etdiyi aşkarlanmışdır [14].

Sharon Ashida və Catherine A. Heaney yaş aralığı 65-85 olan 126 yaşlı iştirakçı ilə müsahibə aparmış, sosial bağlılığın sağlamlıq vəziyyətinə müsbət təsir etdiyini aşkarlamışlar. Tədqiqat yaşlı insanlar üçün sosial bağlılığın sosial dəstəkdən daha mühüm olduğunu, sosial bağlılığın yüksək olmasının, xüsusilə yaşlılıq dövründə itkilərin çoxalması (təqaüdə çıxma- işləkliyin, məhsudarıllığın itirilməsi, sağlamlığın itirilməsi, yaxın çevrənin-dost, qohum, həyat yoldaşının itirilməsi) fonunda depressiya ehtimalına qarşı qalxan kimi qoruyucu rol oynadığını göstərir. Beləki subyektiv aid olma hissi ətrafdan daha rahat dəstək almağa və bu dəstəyi qəbul etməyə səbəb olur [15].

Ailə anlayışı - Ailə mövcud olduğu cəmiyyətdə sosial norma və qaydaların, adət-ənənələrin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Ailə anlayışı antik fəlsəfədən günümüzdə qədər bir çox, filosof, psixoloq və sosioloqlar tərəfindən işlənmişdir. Platon ailə anlayışını daha çox siyasi müstəvidə nəzərdən keçirir, ailənin şəxsi maraqları müdafiə edə biləcəyi, bunun da dövlətə və onun işləyishinə mane olacağını qeyd edir, kollektiv tərbiyə və dövlətin nəzarəti altında mövcud olması fikrini irəli sürürdü [16].

Aristotel isə Platonun fikirlərini tənqid edərək ailəni dövlətin ilkin vahidi, cəmiyyətin formalaşmasının ilkin təməli olaraq qeyd etmişdir [2]. Qədim Yunanıstanda isə 35 yaş keçən və evlənməyən hər kəs bunun üçün vergi ödəməyə vadar edilirdi.

Ailə anlayışı müasir dövrümüzdə psixoloqlar tərəfindən geniş şəkildə təhlil olunur. Belə ki, John Bowlby uşağın anaya fizioloji və emosional kontaktının vacib olduğunu, bunun nəticəsində ailənin uşaq üçün ilkin emosional təhlükəsiz mühiti kimi formalaşmasına səbəb olduğunu qeyd edir [17].

Ailə anlayışı Virginia Satirə görə şəxsin özünədəyərinin və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdığı sistem kimi nəzərdən keçirilir. Belə ki, funksional ailədə yəni, açıq ünsiyyətin olduğu, qarşılıqlı hörmətin vacib hesab edildiyi bir ailə sistemində yetişən insanlar yüksək özünədəyəyə və sağlam sosial münasibətlərə sahib olurlar [18].

Munixin isə ailəni bir sistem kimi nəzərdən keçirir. Munixin ailədaxili sərhədlərə və ailə strukturuna xüsusi önəm verir, bildirir ki, bunların qaydasında olmaması ailə sisteminin pozulmasına səbəb olur [19]. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zeynəddin Hacıyev ailə anlayışını cəmiyyətin ilkin özüyü, sosial varlığın zərurui tərəfi kimi qeyd edir [20]. A.Q. Xarçiyev ailəni həyat yoldaşı, valideyn və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupu kimi nəzərdən keçirir.

Müasir ədəbiyyatda funksional (normal) və disfunksional (qeyri-normal) olmaqla iki əsas ailə tipi fərqləndirilir. Funksional (normal) ailə sabit ailə qaydaları, nəsillərarası səmimi ünsiyyət, ailədaxilində hər bir fərdin öz rolunu rol gözləntilərinə uyğun olaraq icra etməsi ilə seçilir. Munixin dili ilə desək belə ailələrdə koalisiyon (ailə daxilində iki nəfərin üçüncü şəxsə qarşı mövqə tutması, məsələn ana və qızın ataya qarşı mövqə tutması) olmur. Belə ailə strukturunda hər bir ailə üzvü öz fikrini rahatlıqla ifadə edir, hər kəs ailə daxilində özünü təhlükəsiz hiss edir. Disfunksional (qeyri-normal) ailə dedikdə isə konfliktli ailədaxili münasibətlərin, kolaksiyonların olduğu, təhlükəsiz mühitin olmadığı, ailədaxili rolların və vəzifələrin düzgün bölünmədiyi və yerinə yetirilmədiyi ailə tipi qeyd edilir. Belə ailə tipinə sahib ailələrdə ailə üzvlərində asılılıq halları

(narkomaniya, alkoqalizm), ailədaxili psixoloji və fiziki zorakılıq halları, uşaqlarda davranış pozuntuları nəzərə çarpır [21].

Azərbaycan mədəniyyətində və xarici ədəbiyyatda ailə himayəsi anlayışının işlənilməsi. Azərbaycanda ailə himayəsi anlayışını 3 müstəvidə aydınlaşdırma bilərik: hüquqi, sosial və psixoloji. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində ailənin dövlət himayəsində olduğu qeyd olunur. Sosial Xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda qeyd olunmuşdur ki, şəxs ailə himayəsində olmadıqda yəni, tək yaşayarsa və ya qayğı göstərəcək əmək qabiliyyətli qohumu yoxdursa dövlət həmin şəxsə evində və ya sosial instutda sosial xidmət göstərməkdə məsuliyyət daşıyır. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında ailə ilkin qayğı sistemi kimi görülür. Sosial müstəvidə isə ailə himayəsi dedikdə şəxsin ailə üzvləri ilə birgə yaşaması və onlardan faktiki və qavranılan sosial dəstəyi alması nəzərdə tutulur. Azərbaycanda ailə himayəsində olmaq, şəxsin sosial insutlardan kənarında (qocalar evi kimi müəssisələrdən kənarında) ailə daxilində, ailə üzvlərindən mənəvi-fiziki qayğı görməsi kimi başa düşülür. Psixoloji müstəvidə ailə himayəsində olmaq, şəxsin yemək- içmək kimi ibtidai tələbatlarının ailə üzvləri tərəfindən qarşılınması yox, şəxsin fiziki dəstək aldığı ailə üzvlərindən həm də emosional dəstək alması, həmin ailə üzvləri ilə sosial bağlılığının olması, həmin ailə üzvləri tərəfindən sosial tanınması kimi başa düşülür. Azərbaycanda ana-ata qocaldıqdan sonra onları sosial instutlara yerləşdirmək cəmiyyət tərəfindən ciddi sosial qınağa səbəb olur. Beləki, Azərbaycan cəmiyyətində yaşlı nəslə maddi- mənəvi dəstək olmaq, onların qayğısına qalmaq bir sonrakı nəslin borcu kimi görülür. Yaşlılara lazımi qayğının göstərilməsi nəinki ailə üzvlərindən, cəmiyyətin hər bir fərdindən tələb olunur. Məsələn, avtobusda yaşlılara yer vermək, uzun növbələrdə yaşlıları ön sıraya keçirmək, ağır yük daşımaqlarına icazə verməmək hər bir gənc və yetkin fərdin məsuliyyəti olaraq görülür.

Ümumidünya səhiyyə təşkilatı (WHO) ailə üzvlərinin yaşlıya uzunmüddətli qayğı göstərməsinin yaşlıların ailə daxilində, ev

şəraitində qalmasında mühüm rol oynadığını qeyd edir. Belə ki, ev şəraiti sosial instutlara nisbətə yaşlıların psixoloji və fizioloji rifahına müsbət təsir göstərir. Ümumiyyətlə Xarici ədəbiyyatda yaşlılar ilə bağlı ailə himayəsi anlayışı dedikdə daha çox qavranılan sosail dəstək başa düşülür [22]. Xarici modeldə Azərbaycandan fərqli olaraq ailə birincil, dövlət ikincil qayğı sistemi kimi yox, daha çox dövlət və ailə üzvləri tərəfindən bölüşdürülmüş himayə modeli nəzərə çarpır. Yəni ailə daha çox psixoloji dəstəyin göstərilməsində, dövlət isə daha çox fiziki və maddi ehtiyaclarının təmin olunmasında rol oynayır. Bu sahədə aparılmış, Koreyə ilə 12 Avropa ölkəsinin müqayisəli təhlili göstərir ki, İtaliya və İspaniya kimi ölkələrdə yaşlı baxımını adətən qadınlar öz üzərinə götürür. Şimali Avropada, Danimarka və İsveçdə isə yaşlılara göstərilən qayğı ailədəki qadınlar ilə məhdudlaşmır, dövlət strukturları ilə paralel şəkildə paylaşılır. Şərqi Asiya ölkələri, Koreya, Çin, Yaponiya kimi ölkələrdə yaşlı valideynə baxmaq mənəvi və mədəni öhdəlik kimi görülür [23].

Ailə himayəsindən kənarında yaşayan yaşlıların sosial-psixoloji xüsusiyyəti. Bir çox ədəbiyyatda yaşlılıq dövrü insan ömrünün ən həssas mərhələsi kimi qeyd olunur. Belə ki, bu dövr müxtəlif itkilər ilə xarakterizə olunur. Fiziki aktivliyin azalması, yuxu rejiminin pozulması, məhsuldarlığın azalması kimi hallar ilə yanaşı yaxın şəxslərin itkilərinin artması da qeyd olunur. Bu da öz növbəsində bu dövrdə yaşlıların xüsusi olaraq emosional və fiziki qayğıya ehtiyacı olduğunu göstərir. Bu dövrdə yaşlıların müxtəlif məşğuliyyətlərə cəlb olunması onların tibbi-psixoloji rifahına müsbət təsir göstərən amillərdən hesab olunur. Hərçənd bu dövr hər yaşlı üçün arzuolunan şəkildə keçmir. Yaxın sosial çevrənin olmaması və ya mövcud yaxın çevrədən lazımi dəstəyin alınmaması və ya cari psixi, fiziki, tibbi vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq yaşlıların bu dövrdə uzunmüddətli sosial instutlara yerləşdirilməsi halları baş verir. Bu da öz növbəsində bir sıra psixoloji problemlərə gətirib çıxara bilər. Aşağıda bunu təsdiqləyən tədqiqatlar verilmişdir.

B. Mezuk və əməkdaşları tərəfindən

uzunmüddət sosial instutlarda yaşamış yaşlı nəsil üzərində aparılmış 400 məqalə nəzərdən keçirilmişdir. Aydın olmuşdur ki, uzunmüddət sosial instutlarda yaşamaq, emosional dəstəyin az olması və müstəqillik, azadlıq hissini azalmasına bu da öz növbəsində tənhalıq, distress, depresiya kimi vəziyyətin artmasına, beləliklə intihar riskinə səbəb olur [24].

2022-ci ildə aparılmış icmal yönümlü tədqiqatda sübut olunmuşdur ki, sosial instutlarda yaşayan yaşlılara mütəmadi, könüllü formada ailə ziyarətlərinin olması depressiv əlamətlərin azalmasında əsas amillərdən biridir. Bu tədqiqat ailə himayəsinin, ailə üzvləri tərəfindən sosial bağlılıq və tanınmanın vacibliyini bizlərə göstərir [25].

Həmçinin sosial instutlarda baxıcı laqeydliyi, hətta zorakılığı ilə rastlaşmaq mümkündür. Baxıcı laqeydliyi yaşlının fiziki, psixoloji ehtiyaclarının baxıcı tərəfindən vaxtli vaxtında və ya ümumiyyətlə qarşılammaması halıdır. Zorakılıq dedikdə isə yaşlıların baxıcıları tərəfindən fiziki (vurmaq, silkələmək) və psixoloji pis rəftara məruz qalması (qışqırmaq, təhqir etmək) nəzərdə tutulur. Yaşlılara qarşı zorakılıq halı 7–10% arasında qiymətləndirilir. Koqnitiv geriləmə və fiziki məhdudiyətli yaşlılarla qarşı zorakılıq halı daha çox üstünlük təşkil edir. Bu göstəricilər sadəcə sosial instutlarda deyil, həm də ailə himayəsində olan yaşlıları əhatə edir [26]. Bununla yanaşı uzun müddət sosial instutda yaşamağın depresiya, demensiya, davranış pozuntuları kimi bir sıra psixiatrik pozuntulara səbəb olduğu müəyyən edilmişdir [27].

Nəticə

Müxtəlif elm adamları tərəfindən aparılmış nəzəri və empirik tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yaşlıların psixoloji və fizioloji vəziyyəti, onların qocalma prosesi, yanaşı xəstəlikləri, sağlam həyat tərzi ilə məhdudlaşmır. Yaşlıların ailə üzvləri ilə yaxın və keyfiyyətli münasibətlərinin saxlanması, yaxın sosial çevrənin olması, qavranılan sosial dəstəyin, sosial bağlılıq hissini olması yaşlılarda depresiya, alzaymr, koqnitiv geriləmə kimi pozuntuların olması riskini azaltdığı müxtəlif tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Qavranılan sosial dəstək və sosial bağlılığın yaşlıların bu dövrdə baş verən itkilər səbəbi ilə (iş, məhsuldarlıq, yaxın tanışların ölümü, sağlamlığın itirilməsi/əhəmiyyətli rol oynadığı) yaşadıkları sırtesslə başa çıxmalarında əhəmiyyətli rolu qeyd olunmuşdur. Bunun əksinə tənhalığın isə depressiv sptomların artmasında birbaşa rol oynaması müşahidə edilmişdir.

Yaşlıların ailə mühitində olmasının, uzunmüddətli sosial instutlarda yaşayan yaşlılara nisbətə, depresiya, demensiya, davranış pozuntuları, müxtəlif psixiotik pozuntular, ümitsizlik, intihar riskini azaltdığı müəyyən edilmişdir. Ailə mühiti dedikdə funksional ailə anlayışına xüsusi önəm verilmiş, açıq ünsiyyətin hökm sürdüyü, sosial bağlılıq, aidliyin hiss edildiyi, konfliktlərin açıq və birbaşa yaşandığı, koalisionların olmadığı, hər bir ailə fərdinin özünü təhlükəsiz hiss etdiyi, ekstremal, stress vəziyyətində digərlərindən psixoloji dəstək ala bildiyi ailə nəzərdə tutulmuşdur.

Qərb və şərq mədəniyyətində ailə himayəsinin sosial, hüquqi, psixoloji müstəvidə tədqiqi, ailə himayəsinin yaşlıların psixosial vəziyyətinə rolunun işlənilməsində mədəniyyət fərqlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini bizlərə göstərmişdir. Beləliklə, bi sahədə aparılan çoxsaylı tədqiqatların nəticələri yaşlılarla ilə çalışan psixoloqlar, sosial işçilər üçün metodik bazanın hazırlanmasında, ailə himayəsindən kənarında qalan yaşlılar üçün uyğun sosial dəstək proqramlarının hazırlanmasında, ailə himayəsində olan yaşlılar üçün isə maarifləndirici görüşlərin təşkil olunmasında istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cacioppo J.T., Cacioppo S. Social relationships and health: The toxic effects of perceived social isolation. *Social and Personality Psychology Compass*, 2014;8(2):58–72. doi:10.1111/spc3.12087
2. Aristotel A. Siyasət. Böyük etika. Bakı: XXI–Yeni Nəşrlər Evi, 2006.
3. Wilson R.S. Loneliness and risk of Alzheimer's disease. *Archives of General Psychiatry*. 2007;64(2):234–

240. Doi:10.1001/archpsyc.64.2.234
4. Fromm-Reichmann F. Loneliness. New York: Psychiatry, 1959.
 5. Durkheim E. On suicide. New York: Free Press, 1951.
 6. Cacioppo J.T., Hawkley L.C., Thisted R.A. Perceived social isolation makes me sad: Five-year cross-lagged analyses of loneliness and depressive symptomatology in the Chicago Health, Aging, and Social Relations Study. *Psychology and Aging*. 2010;25(2):453–463. Doi:10.1037/a0017216
 7. Bayramov Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Maarif, 2000.
 8. Bern E. İnsanların oynadığı oyunlar. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2014.
 9. Sartre J.P. Being and Nothingness. London: Routledge, 2003.
 10. Buber M.I., Thou. Edinburgh: T&T Clark, 1937.
 11. Santini Z.I., Koyanagi A., Tyrovolas S., Mason C., Haro J.M. The association between social relationships and depression: A systematic review. *Journal of Affective Disorders*. 2015;175:53–65. Doi:10.1016/j.jad.2014.12.049
 12. Cohen S., Wills T.A. Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological Bulletin*. 1985;98(2):310–357. Doi:10.1037/0033-2909.98.2.310
 13. Smith K.P., Christakis N.A. Social networks and health. *Annual Review of Sociology*. 2008;34:405–429. Doi:10.1146/annurev.soc.34.040507.134601
 14. Lee R.M., Robbins S.B. The relationship between social connectedness and anxiety, self-esteem, and social identity. *Journal of Counseling Psychology*. 1998;45(3):338–345. Doi:10.1037/0022-0167.45.3.338
 15. Ashida S., Heaney C.A. Differential associations of social support and social connectedness with structural features of social networks and the health status of older adults. *Journal of Aging and Health*. 2008;20(7):872–893. Doi:10.1177/0898264308324626
 16. Platon P. Dövlət. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2005.
 17. Bowlby J. Attachment and loss. Vol. 1: Attachment. New York: Basic Books, 1969.
 18. Satir V. The new peoplemaking. Palo Alto: Science and Behavior Books, 1988.
 19. Minuchin S. Families and family therapy. Cambridge: Harvard University Press, 1974.
 20. Hacıyev Z.C. Fəlsəfə (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Şərq-Qərb, 2012.
 21. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası (dərs vəsaiti). Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2015.
 22. Yeo G.H., Lansford J.E., Rudolph K.D. How does perceived social support relate to human thriving? A systematic review with meta-analyses. *Psychological Bulletin*. 2021;147(7):674–702. Doi:10.1037/bul0000336
 23. Jang S.N., Avendano M. Informal caregiving patterns in Korea and European countries: A cross-national comparison. *Asian Nursing Research*. 2012;6(1):19–26. Doi:10.1016/j.anr.2012.02.002
 24. Mezuk B., Rock A., Lohman M.C., Choi M. Suicide risk in long-term care facilities: A systematic review. *International Journal of Geriatric Psychiatry*. 2014;29(12):1198–1211. Doi:10.1002/gps.4095
 25. Tan J.D.L., Maneze D. Family visits and depression among residential aged care residents: An integrative review. *International Journal of Nursing Studies*. 2023;146:104568. Doi:10.1016/j.ijnurstu.2023.104568
 26. Schulz R., Beach S.R., Czaja S.J. Family caregiving for older adults. *Annual Review of Psychology*. 2020;71:635–659. Doi:10.1146/annurev-psych-010419-050754
 27. Seitz D., Purandare N., Conn D. Prevalence of psychiatric disorders among older adults in long-term care homes: A systematic review. *International Psychogeriatrics*. 2010;22(7):1025–1039. Doi:10.1017/S1041610210000607

Nazrin Elchin TOFIGZADA

Master's student at the Department of Psychology, Khazar University

**THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF ELDERLY INDIVIDUALS LIVING
WITHIN AND OUTSIDE OF FAMILY CARE****Summary**

This article investigates the impact of family care on the socio-psychological well-being of the elderly. To clarify the role of the family unit, concepts such as loneliness and social support are analyzed. Within scientific literature, loneliness and subjective social isolation are identified as synonymous terms; many scholars have demonstrated that social isolation arises from the discrepancy between an individual's actual expectations and the social support they receive. Numerous studies reflect that perceived social support is more significant than the actual support received. Specifically, it is emphasized that perceived social support plays a crucial role in reducing depressive symptoms and cognitive decline in older adults. Furthermore, research conducted by Richard M. Lee and Steven B. Robbins highlights that social connectedness plays an even more vital role than perceived social support. The concept of family has been examined by philosophers such as Plato and Aristotle, as well as psychologists including John Bowlby, Virginia Satir, and Salvador Minuchin, who distinguished between functional and dysfunctional family systems. In this study, family care is defined not only as co-residence with family members but also as the receipt of both actual and perceived social support from them. The concept of family care is comparatively analyzed across Azerbaijani and international contexts within legal, social, and psychological frameworks. Old age is conceptualized as a sensitive developmental stage characterized by decreased physical activity, loss of close relationships, sleep disturbances, weakening of social roles, and an increased need for emotional support. A substantial body of research indicates that elderly individuals residing in long-term care institutions or those deprived of family care are at higher risk for psychiatric disorders, including feelings of hopelessness.

Keywords: loneliness, social support, social connectedness, family care, elderly.

Назрин Эльчин ТОФИГЗАДЕ

Магистрант департамента психологии Университета Хазар

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ,
ПРОЖИВАЮЩИХ В УСЛОВИЯХ СЕМЕЙНОЙ ОПЕКИ И ВНЕ ЕЁ****Резюме**

В данной статье исследуется роль семейной опеки в формировании социально-психологического состояния пожилых людей. Для уточнения роли семейной опеки рассматриваются такие понятия, как одиночество и социальная поддержка. В научной литературе понятие одиночества часто используется как синоним субъективной социальной изоляции. Многочисленные исследования показывают, что социальная изоляция возникает вследствие несоответствия между ожиданиями индивида и получаемой им социальной поддержкой. Во многих исследованиях подчёркивается, что воспринимаемая социальная поддержка имеет большее значение, чем фактически получаемая поддержка. В частности, отмечается её важная роль в снижении симптомов депрессии и замедлении когнитивного снижения у пожилых людей. Кроме того, более значимая роль социальной связанности по сравнению с воспринимаемой социальной поддержкой была продемонстрирована в исследованиях Richard M. Lee и Steven B. Robbins. Понятие семьи анализировалось такими философами, как Plato и Aristotle, а также психологами, включая John Bowlby, Virginia Satir и

Salvador Minuchin, которые выделяли функциональные и дисфункциональные типы семей. В рамках данного исследования семейная опека определяется не только как совместное проживание с членами семьи, но и как получение от них как фактической, так и воспринимаемой социальной поддержки. Понятие семейной опеки рассматривается в сравнительном аспекте в Азербайджане и за рубежом в правовом, социальном и психологическом контекстах. Пожилой возраст рассматривается как уязвимый этап, характеризующийся снижением физической активности, утратой близких, нарушениями сна, ослаблением социальных ролей и возрастанием потребности в эмоциональной поддержке. Многочисленные исследования свидетельствуют о том, что у пожилых людей, проживающих в учреждениях длительного ухода или лишённых семейной опеки, наблюдается более высокая распространённость психиатрических расстройств, а также повышенный риск состояний безнадёжности.

Ключевые слова: одиночество; социальная поддержка; социальная связанность; социальная изоляция; семейная опека; пожилые люди.

Daxil olub: 29.04.2026